

Jo'rabek JUMAYEV,

Jizzax davlat pedagogika universiteti O'zbekiston tarixi kafedrasida o'qituvchisi

E-mail: jurabekjumayev738@gmail.com

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, I. Baxtiyorov taqrizi asosida

SOVET HOKIMIYATINING YANGI YERLARNI O'ZLASHTIRISH VA AHOLINI KO'CHIRISH SIYOSATINING MANBALARDA YORITILISHI (NUROTA VOHASI MISOLIDA)

Аннотация

Ushbu maqolada muallif tomonidan Sovet hokimiyatining yangi yerlarni o'zlashtirish va aholini ko'chirish siyosatining manbalarda yoritilishi O'zbekistonning Nurota vohasi misolida tahlil qilingan. Unda qo'riq yerlarni o'zlashtirish, yangi joylarga aholini ko'chirish uchun o'tkazilgan targ'ibot ishlari, qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan siyosat zamirida paxta yakkahokimligini yanada kuchayib borishi, mehnat migratsiyasi masalalari sovet davri va mustaqillik yillarida yaratilgan tadqiqotlarda qanday aks ettirilganligi ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Nurota vohasi, qo'riq yerlarni o'zlashtirish, Turkiston, mustamlakachilik, Sovet hukumati, migratsiya, aholi migratsiyasi, Samarqand viloyati, Mirzacho'l, paxta, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti.

ОСВЕЩЕНИЕ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОСВОЕНИЮ НОВЫХ ЗЕМЕЛЬ И ПЕРЕСЕЛЕНИЮ НАСЕЛЕНИЯ В ИСТОЧНИКАХ (НА ПРИМЕРЕ НУРАТИНСКОГО ОАЗИСА)

Аннотация

В данной статье автор анализирует освещение в источниках политики советской власти по освоению новых земель и переселению населения на примере Нуратинского оазиса в Узбекистане. В нем рассмотрено освоение новых земель, проводимая пропагандистская работа по переселению людей на новые места, дальнейшее укрепление хлопковой монополии в рамках политики, направленной на развитие сельского хозяйства, как отражены вопросы трудовой миграции в созданных исследованиях в советское время и годы независимости.

Ключевые слова: Нуратинский оазис, освоение заповедных земель, Туркестан, колониализм, советская власть, миграция, миграция населения, Самаркандская область, Мирзачоль, хлопок, Совет Министров Узбекской ССР.

COVERAGE OF THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY ON THE DEVELOPMENT OF NEW LAND AND RESETTLEMENT OF THE POPULATION IN THE SOURCES (BASED ON THE EXAMPLE OF THE NURATA OASIS)

Annotation

In this article, the author analyzes the coverage in the sources of the policy of the Soviet government on the development of new lands and resettlement of the population using the example of the Nurata oasis in Uzbekistan. It examines the development of new lands, the ongoing propaganda work to resettle people to new places, the further strengthening of the cotton monopoly within the framework of policies aimed at developing agriculture, and how the issues of labor migration are reflected in the studies created in Soviet times and the years of independence.

Key words: Nurata oasis, development of protected lands, Turkestan, colonialism, Soviet power, migration, population migration, Samarkand region, Mirzachol, cotton, Council of Ministers of the Uzbek SSR.

Kirish. Sovet hokimiyatining O'zbekistonda yangi yerlarni o'zlashtirish uchun amalga oshirgan ko'chirish siyosati va uning natijalari Samarqand viloyati miqyosida, jumladan, uning qadimdan aholi yashab kelayotgan Nurota vohasi (tog' va tog'oldi qishloqlari) misolida hozirgacha maxsus tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan. Shuni hisobga olib ushbu mavzuga oid tadqiqotlarni ilmiy jihatdan shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin. Ular sobiq sovet davri tadqiqotlari va O'zbekiston mustaqilligi yillarida amalga oshirilgan izlanishlardir.

Qayd etilganidek, birinchi guruhni sovet hokimiyati yillarida yaratilgan asarlar tashkil etadi. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligini davom ettirgan sobiq Sovet hukumati XX asrning 20- yillaridan boshlaboq xalq manfaatlariga xizmat qiladigan siyosiy va ijtimoiy yo'nalishlardan butunlay voz kechdi. Rossiya imperiyasi ochiqdan ochiq mustamlakachilik siyosatini yuritgan, tub xalqlar turmushining kamsitilishini qonunlashtirgan davlat bo'lgan bo'lsa, sovet davriga kelib turli xil balandparvoz va dalar bilan xalqni aldab, ochiqchasiga zo'ravonlik va talash siyosati olib borildi. Shunga bog'liq holda mavzuga oid adabiyotlar sharhi Rossiya imperiyasi

mustamlakachiligi davridan boshlanadi. Turkiston o'lkasini xom ashyo bazasiga aylantirgan Rossiya imperiyasi rus burjuaziyasining talabiga ko'ra Turkiston qishloqlarida paxta yakkahokimligini o'rnatish uchun barcha zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshirdi.

Rossiya sanoati uchun arzon xom ashyo yetkazish uchun birinchi navbatda paxta ekin maydonlarini ko'paytirish talab etilardi. Buning uchun imperiya hukumati yangi yerlarni o'zlashtirish va u yerlarda sug'orish tarmoqlarini barpo etishni tobora avj oldirdi. Natijada, 1900-yilda Turkiston paxtasi rus sanoati ehtiyojining 25 foizini tashkil qilib, bu raqam yil sayin oshib bordi va I jahon urushi arafasida 50 foizga yetdi. Imperiya gazlama sanoatining gurkirab o'sishi ana shu paxta tufayli edi.

1889-1916-yillar orasida Amerika navi ekiladigan Turkiston o'lkasi paxta maydonlarining 7 barobar kengayganligining boisi ham ana shunda edi [1]. Ushbu dalillarning o'zi Rossiya imperiyasi to'qimachilik sanoatini paxta xom ashyosi bilan ta'minlashda ro'y bergan o'zgarishlarni yaqqol ifodalaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Shoʻrolar davlatining paxta mustaqilligi” toʻgʻrisidagi masalasi oʻtgan asrning 20-yillari oxirida emas, balki ilk bor XIX-asr oxiri XX-asr boshlarida “Rossiya imperiyasining paxta mustaqilligi” koʻrinishida namoyon boʻlgan edi. Turkiston oʻlkasida yangi yerlarni oʻzlashtirish bilan bogʻliq masalalar tarixchilar tomonidan Rossiya imperiyasi davridayoq oʻrganila boshlangan [2].

Ushbu asarlarda taʼkidlanishicha, Oʻrta Osiyoning boy xom ashyo resurslariga katta ehtiyoj sezgan Rossiya imperiyasi koʻplab dasht va choʻl hududlarni oʻzlashtirishga kirishgach, bu yerlarga aholini majburiy ravishda koʻchirish siyosatini ham amalga amalga oshirgan. Aholini koʻchirish uchun maxsus “Koʻchirish boshqarmasi” tuzilib, uning oldiga Rossiyaning markaziy rayonlaridan “ortiqcha” aholini koʻchirish, yangi oʻzlashtirilgan yerlarning sugʻorish tizimini yoʻlga qoʻyish vazifasi topshirildi. Shu maqsadda 1899-yili Davlat kengashi Mirzachoʻlda 65 km.lik kanal qazish uchun 2025 ming rubl ajratdi [3]. Sugʻorish tarmoqlari qurilishi va yangi aholi maskanlarini tashkil etish maqsadida 1913-1915-yillarda Mirzachoʻlda uzunligi 63 km, chuqurligi - 3 metr, eni 6 metr boʻlgan dastlabki kanal qilib qurilgan. 1915-1920-yillarda zovurning Sardoba tarmogʻi ham qurildi [4]. Manbalardan koʻrinib turibdiki, paxta uchun kurashda Rossiya hukumati oʻz maqsadini amalga oshirish uchun barcha vositalarni va imkoniyatlarini ishga solgan. Bosqichma-bosqich Mirzachoʻl yerlarini, uning tuprogʻini oʻrganish, tadqiq qilish ishlari davom ettirilgan [5].

1893-yildan boshlab tadqiqotchi N.M.Virskiy masʼul muharrirligida Samarqand viloyati statistika qoʻmitasi tomonidan nashr etila boshlangan toʻplamlarda Rossiya imperiyasi maʼmuriyatining turli vakillari, olimlar, tadqiqotchilarning maqolalari va hisobotlari berib borilgan. XX-asr boshlarida Mirzachoʻl hududida sugʻorish shahobchalarining qurilishi, va yaylovlardan foydalanish masalasiga eʼtibor qaratilgan [6]. A. Middendorfning Fargʻona vodiysi aholisining dehqonchilik madaniyati va sugʻorish tizimi haqidagi maʼlumotlari ham mavzuni oʻrganishda ahamiyatli hisoblanadi [7]. Rus tadqiqotchisi A. Shaxnazarovning 1908-yilda oʻlka qishloq xoʻjaligiga bagʻishlab nashr qilingan 27 bobdan iborat asarida dehqonchilik uchun yerlarning oʻzlashtirilishi, chorvachilik turlari va qishloq xoʻjaligi zararkundalari va ularga qarshi kurash kabi masalalar yoritilgan [3]. Mashhur rus arxeologi M.Ye. Masson tomonidan Jizzax vohasidagi sardobalar tarixi oʻrganilgan [8].

Taʼkidlash lozimki, Shoʻrolar davrida yaratilgan adabiyotlarda davlatni baynalmilalchilikka asoslangan, nazariy jihatdan barcha millat va elatlarga teng huquq va imkoniyatlar berishi haqidagi mafkurasi ustunlik qilardi. Biroq, amalda esa Sovet Ittifoqi oldingi imperiyaning vorisi sifatida totalitar davlat tizimini yuzaga keltirdi, bunda u davlat tuzilmalarining avvalgi hukmronligini rivojlantirdi va mustahkamladi, mintaqa iqtisodiyotini xom ashyo yetishtirishga yoʻnaltirdi [9]. Bu esa Sovet davlatining qishloq xoʻjaligi sohasidagi bir tomonlama siyosatiga keng yoʻl ochib berdi.

Bu kabi masalalar oʻsha davr mafkurasi tamoyillaridan kelib chiqib tadqiqotlarda bir tomonlama yoritilgan. Shunday boʻlsa-da, ularda oʻsha davrning haqiqiy manzarasini ochib beradigan katta hajmdagi maʼlumotlar tahliliy asosda, kerakli oʻrinlarda jadval va raqamlar asosida berilgan. Ular orqali XX-asrning ikkinchi yarmidagi koʻchirish siyosati bilan bogʻliq murakkab tarixiy jarayonlar toʻgʻrisida aniq maʼlumotlar olish mumkin. Aytish joizki, ular qatorida paxtachilikni rivojlantirish muammolari, yangi yerlarni oʻzlashtirish, yangi barpo etilgan sovxoz va kolxozlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot, mavjud muammolar, yangi tashkil etilgan xoʻjaliklarda erishilgan yutuqlar, istiqbolda kutilayotgan natijalar, paxta hosildorligini oshirish va uni

rivojlantirish masalalariga bagʻishlangan asarlar ham talaygina.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi kabi yangi qoʻriq yerlarni oʻzlashtirish va sugʻorishga oid asarlarni uch guruhga boʻlish mumkin. Bular suv xoʻjaligi mutaxassislari, iqtisodchi va tarixchilarning asarlaridir. Birinchi guruhdagi nashr qilingan kitoblarda loyiha-qidiruv, muhandislik, qurilish va ekspluatatsiya, shuningdek ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalari va qisman oʻrganilayotgan maʼlum rayonning qisqacha tarixi beriladi. Demak, bu ishlarda masalaning muhandislik-texnik tomonlari asosiy oʻrinni egallaydi [10].

Yangi yerlarni oʻzlashtirish va aholini koʻchirish bilan bogʻliq manbalar qatoriga oʻsha paytdagi respublika hukumati va Markaz tomonidan chiqarilgan qarorlar va berilgan topshiriqlarni ham qoʻshish mumkin. Bularga misol qilib 1946-yil 2-fevralda SSSR XKSning “Oʻzbekistonda 1946-1953-yillarda paxtachilikni tiklash hamda yanada rivojlantirish rejasi va tadbirlari haqida”gi Qarori [11], 1947-yil martda boʻlib oʻtgan VKP(b) MK Plenumining “Qishloq xoʻjaligini urushdan keyingi davrda rivojlantirish tadbirlari haqida”gi Qarori [12], SSSR Ministrlar Soveti va VKP(b) MKning “Oʻzbekiston KP(b) MK va Oʻzbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1947-yilda paxtachilikda yoʻl qoʻygan xatolari haqida”gi maxsus Qarori, SSSR Ministrlar Soveti va KPSS MKning 1954-yil 27-martdagi “1954-1955 yillarda qoʻriq va boʻz yerlarni oʻzlashtirish hisobiga don yetishtirishni koʻpaytirish haqida”gi hamda 1956-yil 6-avgustdagi “Oʻzbekiston SSR va Qozogʻiston SSRda sugʻorish va qoʻriq yerlarni oʻzlashtirish hisobiga paxta yetishtirishni oshirish haqida”gi bir qancha Qarorlari [13] ni sanab koʻrsatishimiz mumkin. Shu va boshqa koʻplab qabul qilingan qaror va direktivalardan ham bilish mumkinki, Oʻzbekistonda qoʻriq yerlarni oʻzlashtirish jadal surʼatlarda olib borilgan.

Maʼlumki, Oʻzbekistonning togʻ oldi va togʻli hududlarida qadimdan aholi dehqonchilik va chorvachilik xoʻjaligini yuritib, oʻtroq va yarim oʻtroq tarzda hayot kechirib kelgan. Nurota tizma togʻlari hududiy jihatdan Oʻzbekistonning markazida joylashgan boʻlib, qadimdan bu joy koʻchmanchi chorvador aholining bir joydan ikkinchi joyga koʻchishida oʻziga xos darvoza vazifasini oʻtgan, shuningdek muhim etnomuloqot hududi sifatida harbiy strategik ahamiyatga ega “sharqiy darvoza” vazifasini ham oʻtgan.

Darhaqiqat, SSSRda XX asrning 50-yillaridan boshlangan koʻchirish siyosati davrida Nurota vohasida yashaydigan xalq vakilari ishsiz aholi sifatida roʻyxatga kiritila boshlandi. Natijada, ularni koʻchirish kompaniyasi boshlab yuboriladi. Arxiv hujjatlarida taʼkidlanishicha, ishsiz aholini ishchi kuchiga talab yuqori boʻlgan yangi yerlarga koʻchirishda ham asosiy masalalardan biri mehnat resurslarni teng taqsimlash boʻlgan [14].

1959-yil 9-iyunda Samarqand viloyati kolxoz qurilish boshqarmasi boshligʻi Lazarevning maʼlumotnomasida Ishtixon rayon ijroiya komiteti raisining arizasiga binoan tumanga 400 xonadonni koʻchirib keltirish soʻralganligi qayd etilgan. Oblast ijroiya komiteti esa bu qarorni maʼqullagan va Qoʻshrabot-1 sovxozidan 100 xoʻjalikni koʻchirish haqida buyruq chiqarilsada, lekin birorta xonadon koʻchirilmagan. Vaholanki, Qoʻshrabot-1 sovxozida istiqomat qiluvchi 1000 dan ortiq mehnatga layoqatli aholining ishsizligi taʼkidlangan [15]. Yoki Samarqand viloyat koʻchirish boʻlimi boshligʻi P.F.Kinshakovning ushbu viloyat sovxozlar tresti boshligʻi A. Karimovga Oʻzbekiston SSR Ministrlar Sovetining 20-fevral 1958-yildagi №118-qarori ijrosi boʻyicha bergan bildirishnomasida ortiqcha mehnat resurslarini Mirzachoʻlga koʻchirish borasidagi ishlarini davom ettirib, 1958-yilda 700 ta xoʻjalikni koʻchirish rejalashtirilganligi taʼkidlanadi. Bunda koʻchirish boʻlimi bilan hamkorlikda oldindan ortiqcha ish kuchi boʻlgan sovxozlarni aniqlash va ularni sovxozlar

bo'yicha taqsimlash hamda mazkur rejani viloyat ijroiya komitetida tasdiqlash masalalari yoritilgan [14].

Aholini yangi yerlarga ko'chirish uchun amalga oshirilgan targ'ibot-tashviqot xarakteridagi masalalar aks etgan qator asarlar ham yaratilgan. Jumladan, K. Kurbonov, A.Kamionskiyning asarlari, shuningdek I.Frolkov va V.Kuliklarning hammualiflikda yozgan asarlari bunga misol bo'ladi [16]. 1950-1970-yillarda O'zbekistonda yangi yerlarni o'zlashtirish, unda yoshlarning ishtiroki masalalari ham ushbu davrda yaratilgan ilmiy adabiyotlarda o'z aksini topgan [17].

XX-asrning 50-80-yillaridagi Samarqand viloyatining tog' va tog' oldi tumanlaridagi qadimdan yashab kelayotgan, asosan lalmi yerlardan aholini yangi qo'riq yerlarni o'zlashtirish uchun bu yerlarda barpo etilgan xo'jaliklarga ko'chirilishi masalasi paxta xom ashyosining yalpi hajmini keskin oshirish kontekstida o'rganilgan. Ko'chirish siyosati aynan aholi migratsiyasining asosiy qismini tashkil etadi. Bu mavzu doirasida amalga oshirilgan tadqiqot ishlari ayrim hududlar misolida tadqiq etilgan. Shu o'rinda sovet davridagi agrar o'zgarishlarni respublika hududlarida tabiiq etilishiga bag'ishlangan, shuningdek, aholi migratsiyasi, O'zbekiston aholisining migratsion aloqalari va milliy madaniyatlar ravnaqiga bag'ishlangan asarlarni ham qo'shish mumkin.

Bu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlardan U. Mirzaaliyev, V. Boboyev, I. Mullajonov va L. Maksimovlarning izlanishlari va ilmiy asarlarini ko'rsatish mumkin [18]. Mazkur tadqiqotlarda qishloq aholisining yangi o'zlashtirilgan yerlarga ko'chirilishi va uning oqibatlari yoritib berilgan. Aynan ko'chirish siyosati va uning mazmun-mohiyati, sodir etilgan tartibsizlik va qonunbuzarliklar hamda mazkur jarayondagi muammolar, ko'chirishni tashkil etishga bag'ishlangan asarlarga V.Stepanov, M.Yo'ldoshev, O. Verbiskayalarning tadqiqot ishlarini misol qilish mumkin [19]. Joylarda o'tkazilgan ko'chirish jarayonida rayon rahbarlari tomonidan vazifalarning o'z vaqtida bajarilmasligi oqibatida kelib chiqqan tartibsizliklar va aholida bu tadbirga nisbatan salbiy kayfiyat paydo bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar arxiv materiallarida mavjud.

Masalaga bag'ishlangan arxiv hujjatlariga e'tibor qaratar ekanmiz, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Ishlab chiqaruvchi kuchlarni o'rganish Kengashi (SOPS) Mirzacho'l bo'yicha to'rtta to'plamni chop ettirgan. Ularda respublikada irrigatsiyaning o'sha davrdagi holati va rivojlanish istiqbollari, texnikaviy darajasi va tashkil etilish masalalari asosiy o'rinni egallaydi [20]. Ushbu mavzuga oid adabiyotlarda sovet hokimiyati yillarida O'zbekiston kompartiyasining jamiyatdagi rahbarlik roli, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, bu yerlarda yangi kolxoz va sovxozlarning tashkil qilinishi, respublikaning boshqa viloyatlari jumladan, Samarqand

viloyatida paxta yetishtirishni ko'paytirish masalalari, cho'lquvarlarning madaniy-maishiy turmushi va faoliyati bilan bog'liq murakkab jarayonlar hamda ijtimoiy muammolar tadqiqot obyekti bo'lgan.

Ushbu tadqiqotlarda tanlangan muammo urushdan keyingi yillarda Samarqand viloyatida qishloq xo'jaligining rivojlanishini o'rganish kontekstida tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu izlanishlarda Mirzacho'l, Qarshi, va Farg'ona vodiysidagi yangi yerlarni o'zlashtirish jarayonida irrigatsiya va melioratsiya masalalariga e'tibor qaratilgan. Bu mavzu doirasida E. X. Xojiyev, A.Boltayev [21], R. Aminova, S. Mamarasulov, A. Mamedov, N. Jabborov, T.Abduraxmanova, A. Razzoqov, M. Vaxobov, N.Ergashev kabi ko'plab tadqiqotchilar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Ikkinchi guruh- mustaqillik yillarida yaratilgan tadqiqotlarda bir muncha tahliliy ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ularda ko'chirish siyosati va yangi yerlarni o'zlashtirishdagi muammolar izchil tahlil qilingan. Bu kabi tadqiqotlarda sovet hukumatining O'zbekistondagi agrar siyosati, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish hamda irrigatsiya-melioratsiya tizimlari rivoji ob'yektiv va xolisona asosda, asl manbalar orqali o'rganilgan. Bu mavzu doirasida bajarilayotgan dissertatsiyalarning ko'lamiga qarab aytish mumkinki, ko'chirish siyosati mustaqillik yillaridagi eng munozarabop va ko'p tadqiqotlar olib borilayotgan mavzular qatoriga qo'shildi [22]. Dissertatsiya ishlaridan tashqari bu mavzuda nashr qilingan monografiya, risola va ilmiy maqolalar ko'lami ham anchagina bo'lib, ular asosida xulosa chiqaradigan bo'lsak, mavzuning o'rganilganlik darajasi bir muncha mukammal kasb etgan [23].

Xulosa va takliflar. Mazkur guruh tarixshunosligi uchun xarakterli bo'lgan jihatlardan biri – O'zbekiston SSR qishloq xo'jaligining ziddiyatli holati, xalq xo'jaligida asosiy e'tibor yangi yerlarni o'zlashtirish va paxtachilikning rivojlantirishga qaratilganligidir. Shu bilan birga mazkur jarayon respublika va oblastlarda aholi migratsiyasi, o'zlashtirilayotgan yangi yerlarni ekin maydonlariga aylantirish bilan bog'liq holda yoritib berilgan.

Xulosa qilib aytganda, o'rganib chiqilayotgan manbalar yangi yerlarning o'zlashtirilishi natijasida respublikaning paxta maydonlari kengayganligini ko'rsatmoqda. Yangi hududlarning o'zlashtirilishidan birinchi navbatda Markaz manfaat ko'rsa-da, infratuzulmalarning yaratilishi va ijtimoiy o'zgarishlar ma'lum ma'noda mahalliy aholining uy-joy, yangi ish o'rinlari bilan bog'liq ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan. Kelgusida sobiq Ittifoqning ko'chirish siyosatini viloyatlar kesimida yoki qishloqlarning joylashishiga qarab, ularni vohalar misolida yoritish masalalari ham o'z tadqiqini kutmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Qodirov A. O'zbekiston irrigatsiyasi tarixidan lavhalar. Toshkent: 1998, 79-80 betlar.
2. Караваев В. Ф. Голодная степь в ее прошлом и настоящем. П етроград, 1914.
3. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. СПб., 1908. С. 107,512.
4. Boltayev A. Mirzacho'lining dastlabki sug'orish tarmoqlari //“Qadimiy Jizzax vohasi – Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tizimida (siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayot)”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Jizzax 2019. B.240.
5. Коровин Е. Г. Освоение Голодной степи. Ташкент, 1949.
6. Вирский Н.М. Очерк Янги-Курганской волости Джизакского уезда Самаркандской области / Справочная книжка Самаркандской области. Выпуск X. Самарканд, 1912.
7. Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.С.289. Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд. 1895. Вып. 3. С.606.
8. Массон М.Е. Проблема изучения цистеры-сардоба. //Материалы Узкомстариса. Т.: 1935. № 8.
9. Abduraximova N.A., Ergashev F.R. Turkistonda chor mustamlaka tizimi. “Akademiya”, Toshkent, 2002. B.3.
10. Усманов В. К. Социально-экономические последствия комплексного освоения целинных земель. Ташкент, Узбекистан, 1975. С.139.
11. Очерки истории коммунистической партии Узбекистана. Ташкент: Узбекистан, 1974. С.471768.
12. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том второй. 1938–1959. Ташкент: Узбекистан, 1988. С.270-296.
13. Иригация в Узбекистане. В 4-х т. Ташкент, 1975.С. 7.

14. O'zR MDA. 2347-fond , 1-ro'yxat,53-ish, 119, 168, 170-varaqlar.
15. Samarqand viloyat davlat arxivi. 74-fond,1-ro'yxat, 952-ish, 48-varaq.
16. Курбонов К. Территориальная организация сельского хозяйства. (На примере Голодной степи и Джизакской степей Узбекской ССР). Ташкент, Фан, 1988.
17. Qalimbetov.J., Jalilov.D. Mirzacho'lni o'zlashtirishda O'zbekiston eshlarining ishtiroki. Toshkent: O'zbekiston, 1958.B.23.
18. Mirzaaliyev U.B. O'zbekistonda tarixiy-demografik jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari (Sirdaryo va Jizzax viloyatlari misolida, 1956-2020 yy.) Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini oldish uchun yozilgan (PhD) diss... Toshkent, 2022.
19. Stepanov V. Kompleks o'zlashtirish problemalari// O'zbekistonda qishloq xo'jaligi. Toshkent, 1985. №10.B.56-58.
20. Egamberdiyev R.Razzoqov A. O'zbekistonda qo'riq yerlarni sug'orish, o'zlashtirish va va melioratsiyalash tarixi (Mirzacho'l misolida). Toshkent. 1984.
21. Boltayev A. Mirzacho'l - Jizzax: o'tmishi va buguni. Toshkent: 2007. B. 226.
22. Обломуродов Н. Развития аграрного производства Узбекистана в 1971-990 гг. Опыт уроки, проблемы. Автореф.дисс. ист. наук. Ташкент, 1994.
23. Tursunov S. N. O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirish yo'lidagi urinishlar. (1945-1965 yy). Niyatlar va natijalar. Toshkent, O'zbekiston, 1994. B.194.